

MEIJERBERGS ARKIV

FÖR
SVENSK ORDFORSKNING

UTGIVET
AV
STYRELSEN FÖR MEIJERBERGS INSTITUT
VID GÖTEBORGS UNIVERSITET
GENOM
LARS-GUNNAR ANDERSSON

39

GÖTEBORG 2010

Bo65

Festskrift till Bo Ralph

Sammanställd av

KRISTINN JÓHANNESSON, IDA LARSSON,
ERIK MAGNUSSON PETZELL, SVEN-GÖRAN MALMGREN,
LENA ROGSTRÖM OCH EMMA SKÖLDBERG

Bakgrunnsdeiksis og demonstrativer

Svein Lie
Universitetet i Oslo

1. Innledning

Når grammatikkene forklarer bruken av demonstrativer, sies det gjerne at de kan brukes deiktisk eller anaforisk. Og deiktisk blir oftest forklart som det som viser til noe i samtalsituasjonen.¹

Jeg vil i denne artikkelen vise at dette er et altfor enkelt bilde av hvordan demonstrativer blir brukt, især i talespråket. For der viser demonstrativer ofte til noe som verken er i talesituasjonen eller nevnt tidligere i samtalen. Jeg kan f.eks. sitte sammen med en gammel kollega og se på gamle bilder og si:

- (1) Det bildet der – det må være fra det der kurset i Marstrand

I den første substantivfrasen her har vi et komplekst demonstrativ *det ... der* som brukes deiktisk i tradisjonell forstand – vi kan jo tenke oss at jeg peker på bildet foran oss. Men i den andre substantivfrasen er det ikke slik. Kurset det refereres til, er ikke nevnt (må vi tenke oss), og det kan heller ikke pekes på direkte, men det "pekes på" i litt mer abstrakt forstand ved demonstrativet *det der*.

Og hvorfor bruker jeg da demonstrativ, kan en spørre. Jo, uttrykksmåten forutsetter at kurset er kjent for samtalepartnerne, som en slags felles bakgrunnskunnskap, slik at jeg kan referere til kurset som om det var nevnt.

Vi kan altså referere til noe som (vi antar) er kjent for begge samtalepartnere, og ved å bruke uttrykk som *den der* o.l., viser vi at dette hører til felles bakgrunn som så å si løftes inn i den aktuelle samtalsituasjonen. Det

¹ Omtrent slik bl.a. Hultman (2003:106f.), Næs (1965:327), Thorell (1973:83) o.a.

er dette jeg her vil kalle *bakgrunnsdeiksis*. Og det er dette jeg vil utdype litt i det følgende og illustrere især med norske eksempler.

2. Noen eksempler

Vi skal se på noen flere eksempler, først i flg. konstruerte eksempel:

- (2) Fikk du den (der) stillingen?

Denne uttrykksformen kan være naturlig i flg. situasjon: Jeg treffer en venn som jeg for lenge siden har fortalt at jeg har søkt på en bestemt stilling, men dette er ikke nevnt før i denne samtalen. Det er altså kjent for begge hva *stillingen* refererer til, men det er ikke aktivert informasjon. Hvis det derimot nettopp har vært snakk om stillingen og at jeg har søkt, så er denne uttrykksmåten mindre naturlig, for da vil en heller si

- (3) Fikk du stillingen?

Eksempler som disse kan vi lett finne i talespråkskorpora, her et par fra NoTa, Norsk Talemålskorpus ved Tekstlaboratoriet, Universitetet i Oslo: ²

- (4) ja da – det er jo det be- nei det det som er det beste for garn er jo så dyrt så går ikke an å så strikke eller l- bare la det ligge # mm – nei # e du vet den der – forretningen som ligger i m – e Møllergaten # ja # garnforretningen den skal opphøre nå (NoTa)

Samtalen viser at "den der forretningen" er kjent for begge (eller rettere sagt: hun som nevner den, antar at den andre også kjenner den, jf. også "du vet"), derfor kan den refereres til på denne måten.

- (5) jeg husker jo faren min kjøpte da – det kan nok kanskje vært nittenseksti han hadde dilla på de derre – Folkevognene Boblene som vi kalte – # mm # først var det sånn delt bakvindu husker du (NoTa)

² Transkripsjonen er litt forenklet, # angir replikkskifte og – pause.

Her nevnes "de derre Folkevognene", som ikke er nevnt før, men som nok var kjent for de fleste på den tida det her er tale om, og som taleren derfor kan løfte inn i samtalen på den måten. Uttrykket "husker du" viser også at taleren oppfatter det slik som at dette er et kjent fenomen for begge.

- (6) jeg har lyst til å se den derre "King Arthur" (NoTa)
- (7) eneste bra der er kryssordene og de derre quizspørsmålene på baksida (NoTa)

Jeg har ikke tatt med konteksten her, men verken "King Arthur" eller "quizspørsmålene" er nevnt i teksten eller samtalen før. Taleren antar at lytteren likevel gjenkjenner referenten og kan dermed referere til den som noe kjent.

Demonstrativet kan også være *han/hun (der)*, som når en kollega forteller meg om en konferanse i Göteborg (konstruert eksempel):

- (8) På utfukten var det han der Bo Ralph som var guide og viste oss og forklarte innskriftene på omtrent alle runesteinene i Västergötland.

Kollegaen antar at jeg kjenner (til) Bo Ralph og bruker derfor *han der*. Hvis min kollega antar at den som omtales, er ukjent for meg, ville det være mer naturlig å bruke andre uttryksformer, f.eks.:

- (9) På utfukten var det en hyggelig professor som het Bo Ralph som var guide ...

Slik også i flg. eksempel fra Internett, også med tillagt *der(re)*:

- (10) Hun politikeren var veldig god i går
- (11) Men han der stavangerforfatteren Tore Renberg har skrevet om ...
- (12) For noen år siden var det en film som het "Sliding doors" (med hun derre Gwyneth dama) som handlet om
- (13) Første gangen var det vel hun derre svenske som vant, og så var det hun irske mener jeg å huske.

og i denne replikkvekslingen i NoTa:

- (14) men så så jeg en film for noen uker siden – den derre "Hide and seek" den skumle filmen # ne- er det grøss? #ja det er sånn thriller liksom (...) – og den var ganske fin – den var med han derre – Robert De Niro og så hun lille jenta vet du som er i såne skumle filme (NoTa)

Vi ser her nevnt "han derre Robert De Niro". Dette er jo en berømt skuespiller, han er ikke nevnt tidligere, men siden taleren går ut fra at han er kjent for samtalepartneren, blir uttrykksmåten med *han derre* naturlig.

Også *denne* kan brukes slik, som her i et konstruert eksempel: Jeg er i et byggvarehus og skal kjøpe forskjellig, bl.a. noe maling, noe jeg forteller ekspeditøren. Etter å ha holdt på med andre innkjøp først, kommer så turen til malinga, og ekspeditøren sier:

- (15) Ja, så var det denne malinga, da

Og, hvorfor *denne*? Jo, fordi den har vært nevnt og ligger som en felles, kjent størrelse, som her på ny aktiveres i samtalen. Og et par eksempler fra web:

- (16) Ta nå denne reklamen for kalkun- og kyllingwiener.
- (17) Synes oppriktig synd på denne Solskjær – stakkars mann.

I disse eksemplene refereres det til personer eller fenomener som forutsettes kjent for leseren eller samtalepartneren. Det første eksemplet er fra en blogg der reklamen ikke er nevnt før, men skribenten antar at de fleste leserne ser tv, og at de derfor har støtt på denne reklamen. I det andre eksemplet nevnes en fotballspiller som er allment kjent i Norge (Solskjær), og som her løftes inn i samtalen.

3. Omtale i grammatisk litteratur

Den bruksmåten vi har sett eksempler på ovenfor, er lite omtalt i norsk og nordisk grammatisk litteratur, men vi finner noe. NRG (s. 211) har en kort omtale slik: "Utsagn med *den (her)(der)* og *denne (her)(der)* brukes også uten påpekende funksjon, men om noe som forutsettes kjent, og som altså har spesifikk referanse:

- (18) Jeg tenkte på den (der) boka om jødene

(19) Det dreier seg om den (her) erstatningssaken, vet du”

Også *han* og *hun* er nevnt med denne bruken i NRG (s. 247): ”For det andre opptrer *han* og *hun* som bestemmere ved appellativer som refererer til personer. Her brukes pronomenet på linje med et egentlig demonstrativ. (...)”

(20) Du huskar han styrmannen som eg snakka med? (Fløgstad)”

Spørsmålet om referanse i slike uttrykk tas opp i Dyvik (1979:73), som sier at nominalhypotagmer med *han/den der(re)* alltid har en spesifikk lesning. Dette knyttes til det faktum at nominalet inneholder et lokativt ledd (*der, derre*). Dyviks beskrivelse støttes av bl.a. Lødrup (1982), som også nevner at nominalfraser med *han/hun* som bestemmere har spesifikk referanse (dvs. også uten *der, derre*). Synspunkter i tråd med dette finner vi også i Strahan (2008).

SAG skriver også om bruksmåter som disse, her om *han/hon* + eggenavn: ”Vanligen innebär då bruket av pronomen att referenten är känd för både talare och lyssnare utan att han eller hon ändå hör till deras närmaste bekanta eller har aktualiserats tidigare i samtalet” (2:274). Om *han/hon* + *där/här* eller et restriktivt attributt brukt deiktisk (f.eks. *Hon från Vetlanda ...*) heter det at da ”behöver inte talaren syfta på något i den omedelbara talsituationen utan kan använda hela erfarenheten som deiktisk rum” (2:296). Noe liknende sies det om demonstrativene *den här/där*: ”Slutligen kan pronomenen användas deiktiskt för att aktualisera referenter (också sådana som anges med efternamn) som inte finns i den konkreta talsituationen men som ändå både talare och lyssnare har i sin föreställningsvärld” (2:317).

Den som i Norge i særlig grad har interessert seg for *han/hun* som demonstrativ, er Janne Bondi Johannessen, som i flere artikler har beskrevet og analysert denne konstruksjonen, bl.a. i Johannessen (2008a & 2008b). Hun kaller *han/hun* i denne funksjonen psykologisk distale demonstrativer. I Johannessen (2008a) har hun definert bruksbetingelsene for denne konstruksjonen slik (dvs. en av disse tre må passe):³

- Den omtalte er en person som taleren selv ikke kjenner godt
- Den omtalte er en person som lytteren selv ikke kjenner godt
- Den omtalte er en person som taleren tar avstand fra

³ I de første artiklene tas det ikke med eksempler med *han/hun der(re)*, men i Johannessen (2008b) er noen slike eksempler med.

I Johannessen (2008b) legger hun til som en fjerde bruksbetingelse at referansen må være spesifikk.

At den omtalte er en person som taleren tar avstand fra, er et synspunkt som er nevnt før av andre. Knudsen (1967:28) nevner det i omtale av *denne (her)*: ”I talemålet kan det ofte ligge noe nedsettende, foraktlig eller irritert i *denne (her)* (brukt om en eller noe som nettopp er nevnt)”, og han gjengir så flg. eks. fra Ibsen:

(21) kanskje det er denne her Mortensgård, som har sat de to op mod hinanden

Den bruken vi her har sett av demonstrativer i norsk, forekommer naturlig nok også i andre språk, og bruksmåtene er omtalt og debattert. En velkjent dikotomi er motsetningen mellom hva som er kjent informasjon, og hva som er nytt i en ytring, ofte knyttet til termene *tema* og *rema*. Denne motsetningen kan også sees på som grader av referensiell tilgjengelighet: Om jeg refererer til noe som er kjent, f.eks. ved at det er nevnt like før, vil min samtalepartner lett vite hvem referenten er, for da er referenten aktivert i minnet. Hvis jeg nevner noe som ikke er kjent eller nevnt, er referenten ikke så lett tilgjengelig, og den som taler, må da på en eller annen måte uttrykke seg slik at referenten blir identifisert.

Dette er en enkel modell, og flere har forsøkt å forbedre den. Chafe (1987) videreutvikler det tradisjonelle skillet *given-new* til en tredeling, der han hevder at en referent i en diskurs kan være *active*, *semi-active* eller *inactive*. En semi-aktiv referent er iflg. Chafe (1987:25) en som ”is in a person’s peripheral consciousness, a concept of which a person has a background awareness”, men som ikke er gjenstand for talerens direkte oppmerksomhet. Andre termer som har vært brukt om det Chafe kaller semi-active, er ifølge Siewierska (1991:157f.) bl.a. *recoverable*, *accessible*, *derivable*.

I en større studie av demonstrativer hevder også Diessel (1999) at demonstrativer kan vise til noe annet enn en referent i diskursen forut eller i situasjonskonteksten, nemlig for å aktivere spesifikk delt kunnskap. Diessel kaller disse *recognitional demonstratives*, og termen indikerer at de refererer til noe som er gjenkjennbart, eller, som han sier: ”discourse new and hearer old”.⁴

⁴ Diessel skiller mellom *eksoforisk* (eng. *exophoric*) og *endoforisk* (eng. *endophoric*) bruk av demonstrativer. Eksoforiske er demonstrativer som refererer til noe i situasjonskonteksten, mens andre bruksmåter faller inn under endoforisk bruk, som igjen er enten anaforisk, diskursdeiktisk eller ”recognitional”. Skillet går tilbake til Halliday

Et "givenness hierarchy" som er enda mer sofistikert og enda mer omtalt, er det som stammer fra Gundel et al. (1993), og som i norsk form kan gjengis slik:⁵

I fokus > Aktivert > Unikt gjenkjennelig > Unikt identifiserbar > Referensiell > Typeidentifiserbar

I dette hierarkiet er det slik at et uttrykk er gitt eller kjent i høyere grad jo lenger en går til venstre i hierarkiet.⁶

4. Bakgrunnsdeiksis

Jeg skal her prøve å samle trådene. Jeg mener at det er et felles trekk ved bruksmåtene av de nominale uttrykkene med demonstrativ i setninger som

- (22) Husker du den togturen vår?
- (23) Den der hiphop-musikken er ikke noe for meg
- (24) Ta nå dette presidentvalget – jeg synes det tar altfor mye plass i mediene
- (25) Han læreren vår er ikke noe særlig
- (26) Det må være han beundreren din (NRK undertekst 2008)

Nå kan disse setningene forekomme i ulike kontekster, men en mulig og naturlig kontekst for den første er *den togturen* ikke er nevnt i samtalen før, men at den er en bestemt togtur som begge kjenner til – og tilsvarende for de andre frasene. I så fall brukes ikke *den* deiktisk (i vanlig forstand) og heller ikke anaforisk, men for å vise til eller kalle fram felles kunnskap. Referenten for *den togturen* er altså unikt gjenkjennelig (*recoverable* eller *recognitional*). Og når referenten er unikt gjenkjennelig, så er det fordi den hører til en felles bakgrunn.

- (27) ... han beundreren din

⁵ Hasan (1976), som introduserte skillet endophoric/exophoric om referanse, endoforisk innen teksten og endoforisk utenfor. – Diessel kaller denne bruken (dvs. "recognitional") endoforisk, men det kan virke vel så naturlig å kalle den eksoforisk.

⁶ In focus > Activated > Familiar > Uniquely identifiable > Referential > Type identifiable

⁶ Hierarkiet er brukt til analyse av nominale uttrykk i fransk av bl.a. De Mulder (2007).

Denne uttrykksmåten er naturlig når jeg veit at min samtalepartner har en bestemt beundrer. Her er det en felles personlig bakgrunn, men det kan også være referenter vi kjenner til som del av et større samfunnsfellesskap, som når jeg sier:

- (28) Hun liker best han der Wallander

Jeg forutsetter da at min samtalepartner kjenner Wallander (som helt i kriminalfilmer eller krimlitteratur), og jeg kan da bruke *han der* for å uttrykke at jeg viser til en "felles bekjent".

Vi kan dermed si at det vi her refererer til, er noe i en felles *bakgrunn*, og bruksmåten kan kalles *bakgrunnsdeiksis*.

Begrepet bakgrunn blir her brukt på omtrent denne måten i SAG (1:156), og det knytter seg også an til begrepet *grounding* på engelsk, som har vært brukt bl.a. i kognitiv grammatikk om det som Croft & Cruse (2004:60) kaller "the shared knowledge, belief and attitudes of the interlocutors".⁷ Denne bakgrunnen kan være mer personlig eller mer samfunnsmessig. Saaed (2009:201) snakker om *common ground*, som kan være enten *personal* eller *communal*.

Enkelte grammatikere har ment at de demonstrativene som her er omtalt, også har en annen, nemlig nedsettende, funksjon. SAG (2:317) sier at bruk av *den där* kan markere avstand eller "avstandtagande" *Har du ringt til den där Karlsson (du vet)?* Johannessen (2008a:67) hevder at bruken av *han/hun* kan markere at taleren tar avstand fra den som blir omtalt: *Er ikke helt god hu mora mi altså.*

Spørsmålet her er da om dette er en egen funksjon, og om det er en riktig beskrivelse. Til det siste kan det hevdes at denne uttrykksmåten ikke bare skal tolkes negativt – også positiv holdning kan uttrykkes slik:

- (29) Hun der franske i gruppe vår – det er dama si, det
- (30) Han Skavlan synes jeg er ganske kjekk

Dermed er det kanskje mer korrekt å si at dette er et uttrykk for en ekspressiv eller emotiv holdning til det som det refereres til. Men om nå dette skal sies å være en egen bruksmåte, skal være usagt.⁸

⁷ I Lie (2008) hevdes det at *sånn* kan ha en beslektet, men ikke identisk funksjon, nemlig å løfte inn i samtalen et begrep som ikke har vært nevnt (umiddelbart) før (og som ikke hører til det sentrale ordforrådet): *På museet gikk vi inn i ei sånn årestue, og der fikk vi sånn rømmekolle med flatbrød.*

⁸ Men det er også mulig at emotiv bruk bør tas med som egen kategori, bl.a. pga. ut-

5. Avslutning

I denne artikkelen hevdes det at en viktig bruksmåte for demonstrativer, især i talespråket, er å vise til personer, ting og forhold som ikke, iallfall ikke nødvendigvis, er aktualisert i en samtale, men som er kjent for begge samtalepartnere ut fra deres felles bakgrunn, enten det dreier seg om felles kulturbakgrunn eller felles privat erfaring. Det er dette jeg har valgt å kalle bakgrunnsdeiksis. Denne funksjonen finner vi i norsk ved de uomtvistede demonstrativene *den* og *denne*, ev. med tillegg av *der(re)* eller *her(re)*, men også ved *han/hun* + ev. *der(re)*.

Litteraturliste – faglitteratur

- Chafe, Wallace 1987. Cognitive constraints on information flow. I: Tomlin, Russel S. (ed.), *Coherence and Grounding in Discourse*. Amsterdam: John Benjamins. S. 21–52.
- Croft, William & D. Alan Cruse 2004. *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- De Mulder, Walter 2007. Demonstrative Noun Phrases, Givenness, and Relevance Theory. I: Nilsen, Randi Alice et al (eds.), *Interpreting Utterances: Pragmatics and Its Interfaces*. Oslo: Novus. S. 166–184.
- Diessel, Holger 1999. *Demonstratives: Form, Function, and Grammaticalization*. Typological Studies in Language. 42. Amsterdam: John Benjamins.
- Dyvik, Helge J.J. 1979. Omkring fremveksten av artiklene i norsk. *Maal og Minne*. S. 40–78.
- Faarlund, Jan Terje, Svein Lie & Kjell Ivar Vannebo 1997. *Norsk referansegrammatikk*. Oslo: Universitetsforlaget. (= NRG.)
- Gundel, Jeanette K., Nancy Hedberg & Ron Zacharski 1993. Cognitive status and the form of referring expressions in discourse. *Language* 69 (2). S. 274–307.
- Halliday, M.A.K. & Ruqaiya Hasan 1976. *Cohesion in English*. London: Longman.
- Hultman, Tor G. 2003. *Svenska Akademiens språklära*. Stockholm: Svenska Akademien.

Johannessen, Janne Bondi 2008a. Psykologiske demonstrativer. I: Johannessen, Janne Bondi & Kristin Hagen (red.), *Språk i Oslo. Ny forskning omkring talespråk*. Oslo: Novus. S. 63–77.

Johannessen, Janne Bondi 2008b. The pronominal psychological demonstrative in Scandinavian: Its syntax, semantics and pragmatics. *Nordic Journal of Linguistics* 31:2. S. 161–192.

Knudsen, Trygve 1967. *Pronomenene*. Oslo: Universitetsforlaget.

Lødrup, Helge 1982. *De og dem* i dialekten på Oslo vestkant. *Norskkrift* 37. S. 54–58.

NRG = Faarlund, Jan Terje et al. 1997.

Næs, Olav 1965. *Norsk grammatikk*. 2. utg. Oslo: Fabritius.

SAG = Teleman, Ulf et al. 1999.

Siewierska, Anna 1991. *Functional Grammar*. London & New York: Routledge.

Strahan, Tania E. 2008. *Sjå på han mannen!* On the definiteness and specificity of Scandinavian pronoun demonstratives. *Nordic Journal of Linguistics* 31:2. S. 193–226.

Teleman, Ulf, Staffan Hellberg & Erik Andersson 1999. *Svenska Akademiens grammatik I–IV*. Stockholm: Svenska Akademien/ Norstedts Ordbok. (= SAG.)

Thorell, Olof 1973. *Svensk grammatikk*. Stockholm: Esselte Studium.

Vangsnes, Øystein A. 1993. Intensiverende nominalfraser i norsk. *Norsk Lingvistisk Tidsskrift*. S. 35–52.

Ekserpert litteratur

NoTa = Talemålskorpus fra Oslo, Universitetet i Oslo:
<http://www.tekstlab.uio.no/nota/oslo/>.

trykksmåter som *Det stod DEN dama i kiosken*. Jf. Vangsnes (1993).